

III. Доктринальні проблеми кримінально-правового реагування на актуальні виклики

DOI: 10.33498/Юш-2025-11-129

Вячеслав Туляков

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального права
Національного університету “Одеська юридична академія”
(Одеса, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2716-7244>
SCOPUS ID: 57454260100
Researcher ID: 57454260100
tuliakov@onua.edu.ua

УДК 343.1

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті проаналізовано еволюцію інституту відповідальності колективних суб'єктів у кримінальному праві від історичних форм колективного покарання до сучасних моделей корпоративної та квазікримінальної відповідальності.

Постановка проблеми полягає у визначенні меж між індивідуальною виною та колективною відповідальністю, що набуває дедалі більшої ваги у зв'язку з транснаціоналізацією злочинності, цифровими формами управління та воєнними викликами. У сучасних умовах корпоративні структури, транснаціональні об'єднання, політичні або військово-промислові комплекси діють як автономні актори, здатні координувати масові порушення прав людини або фінансувати злочинну діяльність, залишаючись формально поза межами кримінального переслідування. Це породжує доктринальну суперечність між класичною концепцією особистої вини, заснованою на психічному ставленні індивіда до діяння, і функціональною моделлю організаційної відповідальності, що враховує роль колективного управління, корпоративних рішень і дефіциту контролю. Зростання впливу штучного інтелекту, цифрових платформ і алгоритмічного менеджменту також розмиває традиційні кордони кримінально-правової суб'єктності, ускладнюючи встановлення причинного зв'язку між людським умислом та автоматизованими процесами. У воєнному контексті ця проблема посилюється участю приватних корпорацій у воєнно-технічному забезпеченні, інформаційних операціях і схемах фінансування конфліктів, де колективне рішення здатне мати наслідки, співмірні зі злочинами міжнародного характеру. Тому визначення обсягу кримінальної відповідальності колективних суб'єктів потребує переосмислення меж вини, співучасті та контролю, а також узгодження національних підходів із міжнародними стандартами корпоративної відповідальності й принципом верховенства права.

Мета статті – виявити окремі закономірності становлення сучасних моделей колективної кримінальної відповідальності в контексті розвитку та окреслити можливості їх гармонізації з європейськими та міжнародними стандартами. Методологія дослідження базується на поєднанні історико-порівняльного, системного та функціонального аналізу, із застосуванням концепцій *indirect co-perpetration*, *joint criminal enterprise* і *corporate liability*.

Основні результати свідчать, що сучасне українське кримінальне право перейшло від моделі фіскально-адміністративних санкцій до системи квазікримінальної відповідальності юридичних осіб (ст. 96³ Кримінального кодексу України), яка дає змогу притягати компанії

© Вячеслав Туляков, 2025

Вячеслав Туляков

до відповідальності за дії уповноважених осіб незалежно від доведення вини фізичного виконавця.

Такий підхід зближує Україну з європейською доктриною корпоративної вини, забезпечує превентивний потенціал через механізми *compliance ma due diligence*, але потребує вдосконалення доказових стандартів і балансування між ефективністю правосуддя та гарантіями невинуватих.

Тож, спираючись на позицію В. Сташиса про небезпеку абсолютизації колективної вини, автор підкреслює необхідність обережного ставлення до криміналізації діянь колективних суб'єктів за одночасного збереження тенденцій модернізації, що відповідають міжнародним стандартам і принципам справедливості.

Ключові слова: колективна вина; юридичні особи; корпоративна відповідальність; кримінальне право; Володимир Сташис; compliance; due diligence; supply chain criminalization.

24 роки тому у весняному Вашингтоні Володимир Сташис, виступаючи перед колегами із ROL (Rule of Law) Foundation, підкреслив системність положення ч. 2 ст. 10 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності: 'За умови дотримання правових принципів Держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною'¹. Тобто без концептуалізації вини та суб'єктності юридичної особи мова в національному кримінальному праві повинна йти відповідно до національних традицій і не завжди може бути виключно кримінальною. У приватних бесідах того часу, та й пізніше на багатьох форумах, В. Сташис повторював класичний трюїзм: "Якщо кримінальне право побудоване на концепті особистої винної відповідальності головою, то знайдіть мені голову юридичної особи"... Спрямована на фіскальні санкції кримінально-адміністративна відповідальність вважалася більш доцільним інструментом у реалізації превентивної політики України.

В історичних контекстах колективна кримінальна відповідальність часто набувала крайніх форм, таких як масові виселення та інтернування сімей, відображаючи помсту з боку держави у відповідь на передбачувані групові загрози. Під час і після Другої світової війни мільйони людей були переміщені в результаті актів етнічних чисток і примусових переселень. Наприклад, у 1944 р. Радянський Союз депортував майже 200 тисяч кримських татар, звинувативши всю етнічну групу у співпраці з нацистською Німеччиною, що призвело до загибелі тисяч людей під час важкої дороги та вигнання. У подібний спосіб післявоєнні виселення стосувалися етнічних німців і поляків по всій Східній Європі: понад 12 мільйонів німців були примусово виселені з території, переданих Польщі та Радянському Союзу, що часто виправдовувалося як колективне покарання за нацистську агресію. Ці дії розмивали межі між комбатантами та цивільним населенням, втілюючи каральну логіку, де цілі громади несли наслідки індивідуальних чи лідерських дій. Яскравим радянським прикладом є АЛЖИР (Акмолінський табір для

pravoua.com.ua

¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text> (дата звернення 27.11.2025).

дружин зрадників батьківщини), створений у 1938 р. на території сучасного Казахстану в рамках сталінської «великої чистки». У цьому трудовому таборі було ув'язнено понад 8 тисяч жінок (дружин, матерів, сестер і дочок чоловіків, яких називали «ворогами народу») виключно за їхні родинні зв'язки, піддаючи їх примусовій праці, голоду та розлуці з дітьми. Багато з них були ув'язнені без суду, що є прикладом колективної провини, яка поширюється на невинних за асоціацією. Спадщина табору, що збереглася сьогодні як меморіальний комплекс, підкреслює, як така політика спустошувала сім'ї та придушувала інакомислення під виглядом національної безпеки.

У сучасному кримінальному праві колективна кримінальна відповідальність еволюціонує в більш структуровані механізми, такі як штрафна компенсація та конфіскація, спрямовані на стримування правопорушень, виплату потерпілим та повернення незаконних доходів.

Ці інструменти часто перекладають тягар з окремих осіб на групи чи держави, відображаючи тривалі дебати щодо справедливості та ефективності. Ключовим прикладом колективної відповідальності корпорацій є газова катастрофа в Бгопалі в 1984 р. в Індії², коли через витік метилізоціанату з заводу Union Carbide India Limited (UCIL), дочірньої компанії американської Union Carbide Corporation (UCC), загинули щонайменше 3787 людей і отримали поранення понад 500 тисяч, при цьому довгострокові наслідки для здоров'я зберігаються і сьогодні. Індійська влада висунула кримінальні звинувачення проти UCC та його керівників відповідно до розділу 304А Кримінального кодексу Індії за заподіяння смерті через недбалість, розглядаючи корпорацію як колективну відповідальність за системні збої в безпеці, пов'язані з рішеннями менеджменту. Хоча цивільне врегулювання 1989 р. дозволило UCC виплатити 470 мільйонів доларів, не визнаючи своєї провини, кримінальні провадження затяглися. У 2010 р. індійський суд визнав винними сімох співробітників UCIL, але скасував звинувачення проти керівників UCC, підкресливши проблеми забезпечення транскордонної корпоративної кримінальної відповідальності.

Час минає, змінювалися вектори розвитку та підходи, політична доцільність та воля призводили до імплементації новітніх інститутів. У національному праві багатьох юрисдикцій колективні суб'єкти, такі як юридичні особи, громадські організації та політичні партії, підлягають притягненню до відповідальності за вчинення правопорушень у сферах цивільного, адміністративного чи кримінального законодавства. Зокрема, юридичні особи можуть нести корпоративну відповідальність за злочини, пов'язані з корупцією чи екологічними порушеннями, відповідно до положень національних кодексів, де державні органи застосовують санкції у формі штрафів,

² Ю Торопчинов, 'Бгопальська трагедія' (Велика українська енциклопедія) <https://vue.gov.ua/Бгопальська_трагедія> (дата звернення 27.11.2025).

конфіскації майна або навіть ліквідації суб'єкта³. Громадські організації та партії регулюються спеціальними нормативними актами, які передбачають заходи відповідальності за фінансові зловживання чи порушення виборчого законодавства, з акцентом на забезпечення прозорості та підзвітності. Організовані групи, включаючи кримінальні синдикати, притягуються до відповідальності через інститути колективної вини, де національна юрисдикція, зокрема у Сполучених Штатах Америки, дозволяє застосування Racketeer Influenced and Corrupt Organizations Act (RICO) (18 U.S.C. §§ 1961–1968), що передбачає конфіскацію активів, кримінальне переслідування лідерів та цивільні санкції проти асоціацій як “підприємств” (enterprises), які систематично вчиняють злочини⁴.

У європейській юрисдикції, зокрема в межах Європейського Союзу та Ради Європи, колективні суб'єкти підпадають під дію гармонізованих норм, що охоплюють транснаціональні аспекти регулювання. Юридичні особи та транснаціональні корпорації можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення антимонопольного законодавства чи норм щодо захисту прав людини, з використанням механізмів Європейського суду з прав людини або Суду Європейського Союзу⁵. Громадські організації (неурядові організації) визнані суб'єктами з правовим статусом, що надає їм можливість оскаржувати дії державних органів, але водночас накладає обов'язки щодо прозорості фінансування, як це передбачено Конвенцією Ради Європи № 124 про визнання правового статусу міжнародних неурядових організацій⁶. Політичні партії та міждержавні об'єднання, такі як ЄС, регулюються принципами спільної відповідальності, де порушення бюджетних норм чи інших правил зумовлює застосування санкцій на рівні об'єднання.

Транснаціональні аспекти притягнення до відповідальності колективних суб'єктів, включаючи транснаціональні корпорації та міждержавні об'єднання, переважно регулюються нормами міжнародного права, де відсутність єдиної глобальної юрисдикції компенсується міжнародними конвенціями та арбітражними процедурами. Транснаціональні корпорації можуть нести відповідальність за порушення прав людини чи екологічні злочини через інструменти Організації Об'єднаних Націй чи Організації економічного співробітництва та розвитку, з прикладами судових прецедентів у Міжнародному суді ООН або національних судах з екстериторіальною юрисдик-

³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III ст. 96³ <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>> (дата звернення 27.11.2025).

⁴ 18 U.S.C. §§ 1961–1968 (RICO Act) <<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-1/chapter-96>> (accessed 27.11.2025).

⁵ Case C-210/16, Unabhängiges Landeszentrum für Datenschutz Schleswig-Holstein v Wirtschaftsakademie Schleswig-Holstein gmbh. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 June 2018 <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62016CJ0210>> (accessed 27.11.2025).

⁶ European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations (ETS No. 124) <<https://rm.coe.int/168007a67c>> (accessed 27.11.2025).

цією⁷. Специфічні приклади охоплюють спортивні організації, такі як FIFA та UEFA, які як міжнародні асоціації несуть відповідальність за корупційні практики чи дискримінацію, з випадками розслідувань у європейських судових інстанціях і національних юрисдикціях, зокрема скандали з харбарництвом у FIFA, що призвели до накладення штрафів та впровадження реформ⁸.

Організовані групи як колективні суб'єкти відповідають за міжнародні злочини, такі як акти агресії чи геноцид, через Міжнародний суд ООН або Міжнародний кримінальний суд, де концепція індивідуальної відповідальності поширюється на керівників та інституційні структури. Держави як колективні суб'єкти⁹ можуть бути притягнутими до відповідальності в міжнародному праві за порушення міжнародних договорів чи норм щодо прав людини, через Міжнародний суд ООН чи регіональні ad hoc трибунали, де колективна відповідальність накладається на урядові органи та інституції, з прикладами застосування санкцій проти держав за акти агресії.

Зрозуміло, що диверсифікація суб'єктних характеристик відповідальності не могла не бути відображеною і в національному праві. Як точно зазначила Н. Гуторова:

З моменту прийняття КК кримінальне право України зазнало суттєвих змін, які інколи суттєво суперечать окремим принципам, виробленим протягом минулого сторіччя вітчизняною наукою кримінального права. Цілком природно, що ці новели викликають категоричні заперечення з боку багатьох науковців і практичних працівників, тим більш, що переважна більшість із них була запроваджена не на підставі, а скоріше всупереч науковим розробкам учених, які досліджують кримінально-правові проблеми¹⁰.

Йдучи у цьому напрямі з 2013 р., у Кримінальному кодексі України (далі – КК України)¹¹ шляхом гармонізації кримінального законодавства із європейськими стандартами з'явився інститут квазікримінальної відповідальності юридичних осіб.

Квазікримінальна відповідальність юридичних осіб у сучасному українському кримінальному праві, як деталізується в ст. 96³ КК України, передба-

⁷ UN Guiding Principles on Business and Human Rights (2011) <https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf> (accessed 27.11.2025); OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct (2023 edition) <https://www.oecd.org/en/publications/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_81f92357-en.html> (accessed 27.11.2025).

⁸ Nine FIFA Officials and Five Corporate Executives Indicted for Racketeering Conspiracy and Corruption (U.S. Department of Justice, May 27, 2015) <<https://www.justice.gov/opa/pr/nine-fifa-officials-and-five-corporate-executives-indicted-racketeering-conspiracy-and>> (accessed 27.11.2025).

⁹ Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ILC, 2001) <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (accessed 27.11.2025).

¹⁰ Н. Гуторова, 'Сучасний стан вітчизняного кримінального права: проблеми усвідомлення новел і визначення перспектив розвитку', *Кримінальне право: традиції та новації: матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю від дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса, 9–10 липня 2015 р. Полтава* (Х. 2015) 4.

¹¹ Кримінальний кодекс України (н 3).

чає притягнення компаній, організацій та інших юридичних осіб до заходів кримінально-правового характеру за дії їхніх уповноважених осіб, якщо ці дії вчинені від імені та в інтересах юридичної особи і відповідають переліку тяжких і особливо тяжких злочинів. Перелік таких злочинів охоплює корупційні (статті 209, 368³, 368⁴, 369, 369²), економічні та організовані (статті 255, 343–349, 376–379, 386), злочини проти державної безпеки та проти життя і здоров'я (статті 111¹, 258–258⁶, 152–156¹, 301–303) та злочини проти службових осіб і державних інтересів (статті 109, 110, 113, 114², 146, 147, 159¹, 160, 260, 262, 436, 437–439, 442, 442¹, 444, 447). Отже, відповідальність юридичної особи не обмежується лише фактом настання шкоди, а поширюється на будь-яку діяльність уповноважених осіб, що створює умови для отримання неправомірної вигоди або ухилення від відповідальності.

Особливістю сучасного підходу є можливість притягнення юридичної особи до відповідальності незалежно від встановлення провини конкретної фізичної особи. Це охоплює випадки, коли засновник, кінцевий бенефіціарний власник, член наглядової ради або уповноважена особа допустили суспільно небезпечне діяння або не забезпечили належний контроль за діяльністю уповноважених осіб, що призвело до вчинення злочину. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам корпоративної відповідальності, зокрема принципам співучасті, коли юридична особа стає «співучасником» злочину через організаційні чи управлінські дії своїх представників, навіть якщо індивідуальна вина окремих працівників не доведена.

Ця модель квазікримінальної відповідальності створює основу для порівняльного аналізу. Сьогодні вона дає змогу притягати до відповідальності корпорації та інші юридичні особи за участь у злочинах проти людяності, корупційних схемах у збройних конфліктах або у фінансуванні воєнних операцій через їхніх керівників чи контрольованих агентів. У наукових колах це питання досліджували П. Берзін, Р. Вереша, В. Грищук, О. Дудоров, З. Загинеї, Е. Кісілюк, О. Козаченко, В. Куц, О. Михайлов, А. Осадчий, Н. Орловська, П. Фріс, М. Хавронюк та ін., підкреслюючи роль організаційного контролю й належного корпоративного управління як ключового елементу юридичної відповідальності. Проблема полягає в балансуванні між забезпеченням ефективної кримінальної відповідальності колективних суб'єктів і збереженням основоположних принципів кримінального права індивідуалізації вини, невинуватості до доведення провини, пропорційності покарання.

Провідна роль належить дослідженню колективної вини як специфічної форми кримінальної відповідальності, яка відрізняється за своїми механізмами доведення, об'єктом, формами вини та системою доказів. Відповідальність колективних суб'єктів – складовий елемент сучасної кримінальної доктрини, який відбив глибоку трансформацію від індивідуально-центричних

моделей покарання до колективних і корпоративних схем, що реагують на нові виклики глобалізованої економіки та складних злочинних угруповань¹².

Дебати навколо цього явища акцентують на двох фундаментальних полюсах – концепції особистої вини та необхідності інституційних рішень для запобігання масштабним і системним доктринальним злочинам¹³.

Основна гіпотеза. Комбіноване застосування колективної та корпоративної відповідальності із проактивним залученням міжнародних стандартів, комплаєнсу та supply chain криміналізації здатне забезпечити: ефективну превенцію і покарання в умовах глобальних злочинних схем; баланс між захистом прав людини та вимогами кримінальної юстиції; відповідність українського законодавства європейським орієнтирам у сфері протидії новітнім формам економічної й організованої злочинності¹⁴.

Методологія питання. Визначення справедливості в колективній кримінальній відповідальності перебуває під питанням. В українському законодавстві квазікримінальна відповідальність юридичних осіб визначена, однак на практиці виникають труднощі в доказуванні групової вини, особливо керівників та учасників колективних рішень. Принципи індивідуалізації кримінальної відповідальності залишаються актуальними, однак із урахуванням транснаціонального контексту потрібні удосконалення доктрини та практики, особливо для справ із транснаціональною корпоративною відповідальністю та порушеннями прав людини.

Вчені наголошують, що неможливо притягувати до відповідальності невинних членів колективу та що колективна вина не може повністю замінити індивідуальну форму ставлення у вину.

Проте для системних порушень, коли винятково індивідуальний підхід неефективний, вводяться принципи пропорційної колективної відповідальності з різними рівнями субсидіарності¹⁵.

Проблема полягає в балансуванні між забезпеченням ефективної кримінальної відповідальності колективних суб'єктів і збереженням основоположних принципів кримінального права індивідуалізації вини, невинності до доведення провини, пропорційності покарання.

Провідна роль у майбутньому належить дослідженню форм прояву та реалізації колективної вини як специфічної форми кримінальної відповідаль-

¹² J Ohlin, 'The One or the Many' [2015] 9(2) Criminal Law and Philosophy 285–299 doi: 10.1007/S11572-013-9258-1.

¹³ S Eldar, 'Indirect Co-Perpetration' [2014] 8(3) Criminal Law and Philosophy 605–617 doi: 10.1007/S11572-013-9224-Y.

¹⁴ Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj>> (accessed 27.11.2025).

¹⁵ О Кваша, 'Поняття колективного злочину, колективної злочинної діяльності, колективного суб'єкта в юридичній науці' [2014] 1 Часопис Київського університету права 271.

ності, яка відрізняється за своїми механізмами доведення, об'єктом, формами вини та системою доказів¹⁶.

Вважається, що колективна кримінальна відповідальність формалізується на стику кількох теоретичних моделей.

Концепція колективної агентності стверджує, що організовані колективи мають свою моральну і правову відповідальність як сукупність осіб із спільною волею. Це дає змогу визнати корпорації, організації як суб'єктів, що можуть скоїти кримінальне правопорушення незалежно від окремих учасників колективу.

Методологічний індивідуалізм протиставляє цю концепцію, стверджуючи, що відповідальність завжди належить лише конкретним винним фізичним особам; колективна відповідальність вважається несправедливою і суперечливою.

Гібридні моделі пропонують дворівневу відповідальність: групову – як моральну категорію та індивідуальну – з позиції кримінального переслідування.

Доктринальним інструментарієм для визнання колективної вини виступають моделі *indirect co-perpetration*, *joint criminal enterprise*, підприємницька відповідальність. Вони дають змогу обґрунтувати кримінальну відповідальність за організаційне управління, контроль, спільний план злочинної діяльності, навіть якщо безпосередній учасник вчинення злочину інша особа чи механізм. У західній кримінально-правовій доктрині визнання колективної вини спирається на концепції *indirect co-perpetration*, *joint criminal enterprise* (JCE) та підприємницької (*corporate*) відповідальності.

Ці моделі відображають відхід від класичної індивідуалістичної парадигми кримінальної відповідальності до функціонального підходу, який враховує організаційні, управлінські та планувальні форми участі у злочині¹⁷.

Модель опосередкованого співвиконавства (*indirect co-perpetration*) розробив Claus Roxin у рамках теорії *Tatherrschaft* ("панування над актом"). Згідно з нею особа, яка має контроль над організованим апаратом влади, може бути співвиконавцем злочину навіть без безпосереднього фізичного вчинення дії. Така форма вини застосовується, коли виконавець діє як "інструмент" у руках організатора¹⁸ Міжнародний кримінальний суд (МКС) імплементував цю концепцію у справі *Prosecutor v. Lubanga Dyilo* (ICC-01/04-01/06, Judgment, 2012, §§ 1013–1017)¹⁹, зазначивши, що організа-

¹⁶ В Гришук, О Паска, *Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження* (Львівський державний університет внутрішніх справ 2013) 248.

¹⁷ S Manacorda, C Meloni, 'Indirect Perpetration versus Joint Criminal Enterprise: Concurring Approaches in the Practice of International Criminal Law?' [2011] 9(1) *Journal of International Criminal Justice* 159–178 <https://doi.org/10.1093/jicj/mqq074>.

¹⁸ C Roxin, *Täterschaft und Tatherrschaft* (8th ed, De Gruyter 2011) 256–259.

¹⁹ *The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, ICC-01/04-01/06-2842. 05 April 2012 <<https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-2842>> (accessed 27.11.2025).

ційний контроль може створювати спільну кримінальну відповідальність за злочини, скоєні підлеглими в межах структурованої групи.

Концепція спільного злочинного підприємства (JCE) виникла у практиці Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (ICTY). Вона передбачає відповідальність усіх учасників злочинного плану, якщо вони поділяли спільний намір або могли передбачити наслідки реалізації цього плану. Ця модель дає змогу визнати колективну вину в рамках групової діяльності, де злочин є результатом спільної мети та функціональної взаємодії учасників²⁰.

Третій підхід – підприємницька (корпоративна) відповідальність розвивається на перетині кримінального, корпоративного та міжнародного права. Він базується на уявленні, що юридична особа може виступати носієм вини через свої системи управління, організаційну культуру або недоліки комплаєнсу²¹.

Отже, методологія застосування моделей *indirect co-perpetration*, *joint criminal enterprise* та *corporate liability* утворює доктринальну основу для визнання колективної вини. Вони уможливають притягувати до відповідальності не лише виконавців, а й юридичних осіб, які створюють умови, структури та плани, що забезпечують реалізацію злочину. Ці підходи зміщують акцент із фізичного вчинення дії на контроль, організаційне керівництво та участь у спільному намірі, що відображає сучасну тенденцію до інтеграції кримінального права із системною логікою колективної дії.

Основна частина. Глобалізація XXI ст. створила не лише нові форми економічної, культурної та технологічної взаємозалежності, а й породила криміногенні асиметрії, що підривають традиційні механізми контролю й відповідальності. У світі, де держави поступово втрачають монополію на владу, а технології стають її новою валютою, формується нова архітектура контролю. Вона не потребує армії, суду чи бюрократії – лише дані, алгоритми й доступ до мережі. Як пише Франческа Бріа²², сьогодні формується “Authoritarian Stack” технополітична інфраструктура нового масонства, в якій патріотизм перетворюється на інтерфейс, а суверенітет – на програмований актив. На її вершині – корпорації та ідеологи Кремнієвої долини, що створюють приватизовану версію державності, де громадянство вже не визначається належністю до території, а лише участю у цифровому протоколі. Така трансформація має прямі правові наслідки. Вона змінює розуміння суверенітету, юрисдикції, публічної влади й відповідальності в міжнародному праві. А для країн, які проходять через воєнні та післявоєнні кризи,

²⁰ A Cassese, *International Criminal Law* (2nd ed, Oxford University Press 2008) 181.

²¹ A Clapham, *Human Rights Obligations of Non-State Actors* (Oxford University Press 2008); V Tuliakov, O Yanovska, J H Armstead, ‘Criminal compliance as a mechanism for improving the investment climate: the experience of the United States and Ukraine’ [2025] 11(3) 36–50 *Baltic Journal of Economic Studies* <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-3-36-50>.

²² F Bria, ‘El golpe de Estado de los tecnoautoritarios: de la América postdemocrática a la Europa que viene’ (Lavanguardia 02.11.2025) <<https://www.lavanguardia.com/internacional/20251102/11220880/golpe-tecnoautoritarios-america-postdemocratica-europa-viene.html>> (accessed 27.11.2025).

як-от Україна, питання балансу між цифровим контролем і правами людини стає визначальним для самої легітимності держави. У сучасній правовій теорії цифрової доби дедалі виразніше простежується зміщення уявлень про власність, владу й суверенітет.

Яніс Варуфакіс у книзі “Techno-Feudalism: What Killed Capitalism” (2023) описує трансформацію класичного капіталізму у форму “технофеодалізму”, де контроль над цифровими платформами, даними та алгоритмами замінив володіння землею. У цьому новому устрої корпорації “cloudalists” виконують роль феодалних лордів, які отримують ренту з поведінкових даних користувачів, тоді як індивіди стають цифровими васалами, позбавленими автономії над власними даними²³.

Паралельно Бенджамін Браттон у “The Stack: On Software and Sovereignty” (2016) доводить, що глобальні технологічні інфраструктури створили нову форму суверенітету, розподіленого між державами, корпораціями та алгоритмами. Його “Стек” – це не метафора, а реальна архітектура влади, що функціонує у хмарах: від користувацьких інтерфейсів до планетарних обчислювальних мереж. У цій структурі право перестає бути національною категорією – воно втрачає “земне” підґрунтя і набуває цифрової багаторівневої природи²⁴.

Шошана Зубофф у “The Age of Surveillance Capitalism” (2019) додає до цієї картини морально-правовий вимір. Вона вказує, що капіталізм спостереження порушує основні принципи приватності, автономії особи та людської гідності. Використання “поведінкового надлишку”, тобто даних, що виходять за межі необхідного для сервісу, створює нову форму експлуатації, де згоди користувача фактично не існує²⁵.

Сукупно ці три концепції формують виклик для традиційної юриспруденції: як забезпечити верховенство права у світі, де джерелом влади є не держава, а алгоритм?

Нові цифрові структури зумовлюють необхідність “переосмислення суверенітету”, формування норм data governance і створення правового інструментарію для захисту цифрових громадян від нових феодалів ХХІ ст.

Традиційне публічне право розглядало суверенітет як верховенство волі держави в межах її території. У цифрову добу цю територію замінюють інфраструктури: хмари, дата-центри, супутники та ШІ-моделі, що фактично формують “правову географію” ХХІ ст.

Алгоритмічне управління поступово перетворює право на похідну від коду. Якщо у класичній теорії норми визначали поведінку, то нині алгоритм її передбачає й коригує в реальному часі. Це зрушення породжує феномен, який Ш. Зубофф назвала surveillance capitalism систему, де приватна влада

²³ Y Varoufakis, *Techno-Feudalism: What Killed Capitalism* (Verso Books 2023).

²⁴ B Bratton, *The Stack: On Software and Sovereignty* (MIT Press 2016).

²⁵ S Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism* (Publicaffairs 2019).

перевищує публічну, а дані стають інструментом не лише економічного, а й політичного примусу.

З юридичного погляду це означає делегування суверенітету суб'єктам, які не несуть публічної відповідальності: технологічним корпораціям, платформам і навіть інвестфондам. Їхні дії не підпадають під принципи конституційного контролю чи судового нагляду, що створює нову форму “позап правового суверенітету”. Архітектура “Authoritarian Stack” як система технополітичного суверенітету – не лише метафора, а й багаторівнева система контролю. Причому більшість технологічних гігантів приватні американські або китайські структури, які юридично не підконтрольні ні ЄС, ні національним юрисдикціям.

Отже, цифровий суверенітет набуває ознак юридичної фікції, схожої на середньовічну ідею “влади без землі”.

Цифровий феодалізм за формою техноавторитаризму створює найнебезпечнішу із сучасних загроз глобальній безпеці. Це не просто кіберзлочинність чи маніпуляції даними, а структура системного контролю, побудована на приватній технологічній інфраструктурі. Її вершина – монополія технологічних олігархів, які перетворюють суверенітет держав на приватні активи, втручаючись у політику, економіку і соціальні процеси з масштабом, що робить традиційний опір неефективним за своєю архітектурою. Відмінність від класичних авторитарних режимів полягає в тому, що цей новий режим базується не на масовій мобілізації чи примусовій державній силі, а на технологічній і фінансовій координації, що не підлягає демократичному контролю.

Нещодавно, 25 жовтня 2025 р., у Ханой (В'єтнам) відбулася церемонія підписання першої в історії універсальної Конвенції ООН проти кіберзлочинності United Nations Convention against Cybercrime²⁶, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 2024 р. Ця конвенція створює комплексну міжнародну правову рамку для протидії кіберзлочинам, включаючи криміналізацію широкого спектра кіберзлочинних діянь (фінансові афери, тероризм, сексуальна експлуатація дітей, несанкціоноване поширення інтимних зображень). Вона також встановлює механізми міжнародного співробітництва щодо збирання та обміну електронними доказами, створює цілодобову мережу для координації процесів між державами. Важливо, що конвенція передбачає дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, хоча й залишає деталі імплементації кожній країні, а для свого набуття чинності вона потребує ратифікації щонайменше 40 державами. Цей міжнародний інструмент покликаний стати значним кроком у балансуванні між цифровою безпекою і захистом прав людини в цифровому просторі. У європейському праві, попри спроби урегулювати цю сферу через Конвенцію Ради

²⁶ United Nations Convention against Cybercrime, New York, 24 December 2024 <<https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention/text/convention-full-text.html>> (accessed 27.11.2025).

Європи про кіберзлочинність²⁷ (Будапештська конвенція) та її Протокол 2022 р.²⁸, інструменти не поспішають за стрімкими технологічними змінами. Європейський Союз через регуляторні акти (AI Act²⁹, Digital Services Act³⁰, GDPR³¹, Data Governance Act³²) намагається протидіяти цьому, поєднуючи захист приватності зі страхуванням від алгоритмічних загроз, таких як дискримінація чи порушення прав людини, вводячи відповідальність і тоголодження правил для цифрових платформ. Водночас точиться боротьба, щоб не допустити перетворення великих технологічних компаній на фактичних носіїв юрисдикції поза межами національної влади.

На національному рівні в Україні виклики технофеодалізму проявляються через боротьбу з кіберзлочинністю, штучним інтелектом, deepfake-пропагандою і надмірною криміналізацією інформаційних правопорушень, що можуть обмежувати свободу слова.

Новітня кримінальна політика мусить перейти від каральної до проактивної, адаптивної моделі, яка враховує технологічну етику й захищає цифрові права людини, шукати баланс між безпекою та автономією користувача в умовах інформаційної війни і цифрової диктатури, що розвивається. Але виклики залишаються надзвичайно складними і потребують подальшої ефективної імплементації на національному рівні, зокрема в Україні, для реальної боротьби з кіберзлочинністю та захисту цифрових прав громадян. Тим більше в умовах повномасштабної агресії.

Запровадження інституту кримінально-правової відповідальності юридичних осіб в Україні у 2014 р. через введення ст. 96³ та ін. до розділу XIV¹ “Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб” КК України стало першим кроком у гармонізації національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу, рекомендаціями Групи держав проти корупції (GRECO) та Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD). Ці норми передбачають застосування заходів кримінально-правового характеру (штрафів, конфіскації майна, обмеження діяльності

²⁷ Конвенція про кіберзлочинність <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text> (дата звернення 27.11.2025).

²⁸ Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. Strasbourg, 12.V.2022 <<https://rm.coe.int/1680a49dab>> (accessed 27.11.2025).

²⁹ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>> (accessed 27.11.2025).

³⁰ Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>> (accessed 27.11.2025).

³¹ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>> (accessed 27.11.2025).

³² Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance and amending Regulation (EU) 2018/1724 (Data Governance Act) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/868/oj/eng>> (accessed 27.11.2025).

чи ліквідації) до юридичної особи за злочини, вчинені її уповноваженою особою від імені та в інтересах компанії, якщо вони належать до переліку кваліфікованих категорій: корупційні, терористичні, воєнні злочини, злочини проти національної безпеки чи торгівля людьми. З початком повномасштабної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 р. інститут набув критичного значення.

Виникла нагальна потреба в інструментах для притягнення до відповідальності компаній, які сприяють фінансуванню агресора, ухиленню від міжнародних санкцій, співпраці з окупаційними адміністраціями чи легалізації доходів від воєнних злочинів. Водночас судова практика свідчить про низьку ефективність розділу XIV¹ КК України як засобу протидії корпоративній злочинності в умовах війни: доказовий розрив між діями фізичної особи та вигодою для юрособи, м'які санкції та регіональна нерівномірність застосування гальмують потенціал норми. Так, з лютого 2022 р. інститут квазікримінальної відповідальності юридичних осіб набув стратегічного значення для притягнення компаній, що фінансують агресора чи ухиляються від санкцій, однак ефективність лишається низькою через доказові бар'єри та м'якість санкцій³³.

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР) та аналітики OpenDataBot, за період з 1 січня 2022 по 1 листопада 2025 р. розглянуто близько 420 справ за ст. 96³ КК України проти 247 у 2020–2021 рр., що свідчить про зростання на 70 %, але становить лише 0,4 % загальних проваджень щодо бізнесу та менше 0,03 % усіх кримінальних справ 2024 р. (понад 1,4 млн)³⁴.

Загальна кількість кримінальних проваджень, де фігурують суб'єкти господарювання, значно вища: 16 498 у 2022 р. (321 компанія-фігурант), рекордні 43 138 у 2023 р. (5015 компаній), 23 971 у 2024 р. (2839 компаній) та понад 23 тисячі у 2025 р. за проміжними даними аудиту Офісу Генерального прокурора (ОГП), з яких закрито 3756 “мертвих” справ³⁵.

Загалом у 2022–2025 рр. – понад 105 тисяч проваджень щодо бізнесу, домінованих економічними злочинами, колабораціонізмом та відмиванням³⁶. Розподіл 420 справ за розділом XIV¹: корупційні – 35 % (146 справ, переважно статті 369, 369², 209 КК України), організована злочинність і тероризм – 22 % (статті 255, 258–258⁶ КК України), економічні – 19 %, злочини

³³ Кримінальна відповідальність юридичних осіб за корупцію: що пропонують нардепи (Transparency International Ukraine 18 жовтня, 2024) <<https://ti-ukraine.org/news/kryminalna-vidpovidalnist-yurydychnyh-osib-za-koruptsiyu-shho-proponuyut-nardepy>> (дата звернення 27.11.2025).

³⁴ Див: Судова статистика <https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka> (дата звернення 27.11.2025).

³⁵ Руслан Кравченко: Закрито 3756 кримінальних проваджень щодо суб'єктів господарювання (Офіс Генерального прокурора України 08.07.2025) <<https://gp.gov.ua/ua/posts/ruslan-kravchenko-zakrito-3756-kryminalnix-provadzen-shhodo-subyektiv-gospodaryuvannya>> (дата звернення 27.11.2025).

³⁶ М Карчевський, ‘Відкриті дані щодо протидії злочинності в Україні порушують багато запитань’ (14 лютого 2025) <<https://karchevskiy.com/2025/02/14/crimedatalab2025>> (дата звернення 27.11.2025); Статистика (Новий Кримінальний кодекс) <<https://newcriminalcode.org.ua/statistics>> (дата звернення 27.11.2025).

проти державної безпеки – 14 % (статті 111¹, 113, 114² КК України, з піком після 2022 р. щодо фірм на окупованих територіях), інші – 10 %. Регіональна концентрація: Київ (42 %), Дніпро (15 %), Одеса (12 %), Харків (11 %), західні області – менше 5 %. Механізм притягнення активується за доведення корпоративної вигоди від злочину посадовця, відповідаючи OECD Anti-Bribery Convention³⁷ (1997) і Директиві ЄС PIF (2017/1371)³⁸, але практика фіксує системний доказовий дефіцит: у 68 % рішень суди відмовляють, посиляючись на вимоги прямого причинно-наслідкового зв'язку. Воєнний стан посилив проблеми: частка вироків з реальними санкціями впала на 15 % після 2023 р. через евакуацію активів та ускладнене розслідування; інтеграція з антисанкційним законодавством (Закон № 2129-IX)³⁹ недостатня.

Тож у світі сучасного розвитку подій кримінальна політика України – це вже не лише реакція на шкоду, а й інструмент управління ризиками, який має протистояти новим формам цифрової диктатури, що формують глобальну “пилу авторитаризму”, де технологічні олігархи диктують правила гри планетарного масштабу, переосмислюючи поняття суверенітету і свободи. Такий авторитаризм не приходить у чоботах, він приходить у вигляді оновлення системи у вашому десктопі. Суверенітет стає кодуванням, громадянство – логіном, а влада – набором API. У цій архітектурі Україна й Європа мають шанс: не відмовитись від технологій, а перекодувати їх на принципи права, тобто повернути контроль над алгоритмами під публічну відповідальність.

Отже, традиційні принципи кримінального права, які орієнтуються на індивідуальну відповідальність, не завжди адекватні для притягнення до відповідальності юридичних осіб чи організованих груп як самостійних суб'єктів злочину.

При цьому поширення корпоративних структур, алгоритмічних механізмів ухвалення рішень і транснаціональних операцій створює виклики для реалізації принципу персональної вини. Як наголошує Нікос Пасас, глобалізаційні процеси “підсилюють структурні нерівності між класами, державами та секторами, стимулюючи злочинність у законних формах” через відмінності у фінансовому, трудовому, екологічному та кримінальному регулюванні між юрисдикціями. Такі “lawful-but-awful practices”, тобто формально законні, але морально небезпечні дії, створюють можливість для пе-

³⁷ Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, Adopted by the Negotiating Conference on 21 November 1997 <<https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/fighting-foreign-bribery/Convention%20and%20commentaries%20booklet%202024.pdf>> (accessed 27.11.2025).

³⁸ Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2017 р. про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-17#Text> (дата звернення 27.11.2025).

³⁹ Про внесення зміни до розділу XIII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про виконавче провадження”: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2129-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-20#Text>> (дата звернення 27.11.2025).

реміщення капіталів, ресурсів та відповідальності у простір без покарання⁴⁰. Ці асиметрії підживлюють паралельну економіку війни в Україні та у світі, у якій транснаціональні корпорації, приватні військові та безпекові компанії дедалі частіше виступають не просто учасниками конфліктів, а їхніми рушійними силами.

Зброя, логістика, енергетика, кіберрозвідка й цифрові технології інтегруються у ринок послуг, де стираються кордони між державними функціями й комерційними інтересами. Ця “приватизація насильства” створює нову архітектуру глобальної безпеки, у якій правові режими не встигають за динамікою конфліктів, а міжнародне кримінальне право стикається з новими акторами, здатними впливати на масштаби воєнних злочинів, агресії та порушень прав людини.

Юридична практика різних країн демонструє різні підходи. Франція (справа Lafarge)⁴¹ регулює кримінальну відповідальність корпорацій за ст. 121-2 Кримінального кодексу. Компанія працювала на цементному заводі в зоні сирійського конфлікту, здійснюючи виплати різним групам, включно з пов'язаними з ISIS. Розслідування довело існування фінансових потоків, але суди звільнили корпорацію через складність доказування конкретної організаційної вини і відсутність чітких доказів прямої участі у злочинах. Однак докази причетності високопоставлених осіб, які ухвалювали рішення про виплати озброєним групам в районі конфлікту, виявились складними для збору і оцінки, що призвело до звільнення корпорації від кримінальної відповідальності. Нідерланди запровадили закон International Crimes Act 2003⁴² з універсальною юрисдикцією щодо міжнародних злочинів компаній. Значний акцент зроблено на обов'язкове впровадження due diligence, що стимулює системи внутрішнього контролю і ризик-менеджмент для запобігання злочинам. Нідерландські компанії проходять перевірку за міжнародним законом, який передбачає переслідування юридичних осіб за участь у воєнних злочинах чи злочинах проти людяності. Пріоритет надається превентивним механізмам, тимчасовим заходам і внутрішнім комплаєнс-програмам. США після справи Bhopal (крім кримінального вектору) реалізують цивільну відповідальність колективних суб'єктів через статут Alien Tort⁴³ і RICO Act⁴⁴, які дозволяють накладати значні штрафи на корпорації за опо-

⁴⁰ Srijana Mitra Das, 'Globalisation is enhancing criminogenic asymmetries – and crimes across classes: Nikos Passas' (Economic Times 23.10.2025) <<https://economictimes.indiatimes.com/news/et-voke/globalisation-is-enhancing-criminogenic-asymmetries-and-crimes-across-classes-nikos-passas/articleshow/124767052.cms>> (accessed 27.11.2025).

⁴¹ У Франції судять цементного гіганта Lafarge за фінансування тероризму в Сирії (05.11.2025) <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4055325-u-francii-sudat-cementnogo-giganta-lafarge-za-finansuvanna-terorizmu-v-sirii.html>> (дата звернення 27.11.2025).

⁴² Act of 19 June 2003 containing rules concerning serious violations of international humanitarian law (International Crimes Act) <https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf> (accessed 27.11.2025).

⁴³ 28 U.S. Code § 1350 – Alien's action for tort <<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/1350>> (accessed 27.11.2025).

⁴⁴ 18 U.S. Code § 1961 – Definitions <<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1961>> (accessed 27.11.2025).

середковану участь у порушеннях прав людини, що робить їх інструментом *victim compensation*. Так, у кейсі *BNP Paribas*⁴⁵ (США / Судан) Банк був притягнений до цивільної відповідальності за фінансову підтримку режиму Судану під час Дарфурського конфлікту. Компанія уникла кримінального провадження, проте сплатила штрафи, які були розглянуті як компенсація потерпілим. *Bhopal* (Індія / США) одне з найбільших корпоративних правопорушень – аварія на заводі *Union Carbide* у 1984 р. Судові процеси тривали десятиліттями, локальні працівники отримали покарання, тоді як материнська корпорація уникла кримінальної відповідальності через юрисдикційні бар'єри та існування дочірньої компанії у вигляді підприємства з обмеженою відповідальністю.

В українському законодавстві кримінальна відповідальність юридичних осіб визначена, однак на практиці виникають труднощі в доказуванні групової вини, особливо керівників та учасників колективних рішень. Принципи індивідуалізації кримінальної відповідальності залишаються актуальними, однак із урахуванням транснаціонального контексту потрібні удосконалення доктрини та практики, особливо для справ із транснаціональною корпоративною відповідальністю та порушеннями прав людини. Колективна кримінальна відповідальність є не лише теоретичною категорією, а й необхідним інструментом боротьби із системними та транснаціональними злочинами. Українське право потребує адаптації та розвитку моделей, що уможливають ефективно протидіяти злочинам юридичних осіб, враховуючи міжнародний досвід і виклики цифрової доби.

Сіра зона. Глобальні кримінальні моделі: від військових корпорацій до “нарко-інжинірингу”. Міжнародне кримінальне право традиційно спиралося на індивідуальну відповідальність особи за злочини, вироблену ще з доби Нюрнберзького процесу. Однак у ХХІ ст. ключові воєнні загрози генерують не лише держави чи окремі особи, а й приватні військові та охоронні компанії (ПВК/ПОК), транснаціональні корпорації (ТНК), фінансові та логістичні структури, які впливають на хід і характер конфліктів й, нерідко, є системними акторами злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Ці суб'єкти стають структурними учасниками конфліктів, здійснюючи матеріальне, технічне, фінансове забезпечення агресивних дій, іноді залучаючись до прямих бойових дій. Відсутність корпоративної кримінальної відповідальності у Римському статуті залишається гострою проблемою сучасного міжнародного права⁴⁶. Отже, комерційні корпоративні суб'єкти надають послуги з ведення бойових дій, забезпечення безпеки, логістики,

⁴⁵ *Kashef et al v. BNP Paribas SA et al*, No. 1:2016cv03228 <<https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/new-york/nysdce/1:2016cv03228/456938/951>> (accessed 27.11.2025).

⁴⁶ В Туляков, “Білий загін” у тіні війни: щодо відповідальності парамілітарних компаній, *Військові кримінальні правопорушення та особливості їх розслідування: матер. кругл. столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету “Киево-Могилянська академія”* (26 січ. 2024 р.). (Київ, 2024) 66–74.

розвідки тощо. В Україні, під час сучасних локальних воєн, їхня діяльність фіксується як національними правоохоронними органами, так і міжнародними структурами. Набута ними роль проблематизується правовою “сірою зоною”, компанії реєструються офіційно, діють на підставі комерційних контрактів, часто обходячи пряму криміналізацію найманства (ст. 447 КК України, ст. 47 Додаткового протоколу I⁴⁷). У результаті вони функціонують як невизнані суб'єкти бойових дій, що суттєво ускладнює переслідування та компенсацію потерпілим. Ці виклики не є теоретичними. Незважаючи на документування зловживань з боку PMSC у зонах конфлікту та середовищах високого ризику, переслідування МГП та порушення прав людини залишаються винятком, а не правилом. Відсутність чіткості в міжнародному праві через політичне небажання забороняти корпоративним суб'єктам *direct participation in hostilities* (DPH) продовжує формувати розмиті внутрішні рамки. Стаціонарний прогрес Intergovernmental Working Group (IGWG) щодо *private military and security companies* (PMSC) ілюструє необхідність сильнішої нормативної чіткості, стійкої прихильності та обов'язкового інструменту. Оскільки Україна позиціонує себе на глобальному ринку безпеки, вона має можливість моделювати регуляторний підхід, який дає змогу уникнути небезпек, які спостерігаються в інших місцях, де працюють PMSC. Масштабну небезпеку становлять ТНК – виробники зброї, енергетичні, добувні, цифрові корпорації. Їхня участь у воєнних конфліктах проявляється у фінансуванні, постачанні озброєння, технологій подвійного призначення та логістики. Це потребує не тільки узгодження внутрішнього права з міжнародним правом, а й з'ясування концептуальних двозначностей та оперативних сірих зон, які можуть бути інструменталізовані в екстериторіальних контекстах⁴⁸.

Війна з наркотиками у XXI ст. стала символом стратегічної поразки класичних силових методів протидії, що поступилися перед транснаціональними, технологічно високорозвиненими мережами наркоторгівлі. Європейські тенденції демонструють стрімкий розвиток нових форм кримінального бізнесу, які використовують цифрові технології, криптокапітал та хімічний інжиніринг для мінімізації ризиків⁴⁹. Аналітична публікація *The Economist* (жовтень 2025) показує, що наркоторгівля перетворилася на самостійну транснаціональну систему із чіткими бізнес-моделями, лабораторними ін-

⁴⁷ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text> (дата звернення 27.11.2025).

⁴⁸ Dario Bürky Arellano, ‘Symposium On Pmscs: Ukraine’s New Bill On Pmscs – A Possible Pandora’s Box For Operations Abroad?’ (Opinio juris, 17.07.2025) <<https://opiniojuris.org/2025/07/17/symposium-on-pmscs-ukraines-new-bill-on-pmscs-a-possible-pandoras-box-for-operations-abroad>> (accessed 27.11.2025).

⁴⁹ The changing DNA of serious and organised crime: EU Serious and Organised Crime Threat Assessment 2025 (EU-SOCTA) (Europol, 27 May 2025) <<https://www.europol.europa.eu/publication-events/main-reports/changing-dna-of-serious-and-organised-crime>> (accessed 27.11.2025).

новаціями та криптофінансуванням⁵⁰. Колишні картелі втратили ієрархічну структуру, поступившись місцем розгалуженим мережам із віддаленим управлінням, що використовують цифрові та хімічні технології для уникнення виявлення. Технологічна еволюція злочинних структур випереджає інституційну спроможність держав реагувати: у новому балансі визначальну роль відіграють не території, а інформація, хімія та криптокапітал. Існуючі економічні драйвери (глобальні дисбаланси, слабкий ринок праці, санкційна ізоляція, фінансова фрагментація) створюють платоспроможний попит і прощтовхують виробничі регіони до тіньової індустріалізації. Злочинні мережі інвестують у R&D, розвивають “нарко-хімічний інжиніринг” і діють за корпоративними принципами: управління ризиками, диверсифікація, інновація.

Виникає своєрідна кримінальна інженерія, як антипод соціальної інженерії.

Соціальну інженерію слід визначити як галузь міждисциплінарного знання. До неї включають сукупність підходів прикладних соціальних наук, орієнтованих на вирішення практичних проблем. Специфіка предметної галузі соціальної інженерії міститься в її нормативному характері. Цим вона принципово відрізняється від наукового пізнання, з одного боку, і форм управлінського впливу – з іншого. Предметна галузь соціальної інженерії лежить у сфері “належного” стану та розвитку соціальних систем. Належний стан задається за допомогою нормативних моделей, які враховують об’єктивну логіку розвитку соціальних систем, їх якісну самотутність та особливості функціонування. На відміну від дослідника, соціальний інженер орієнтований не на вивчення сутнісних характеристик, а на виявлення їх конструктивних можливостей, тобто можливостей їх перетворення відповідно до заданих параметрів⁵¹.

Додамо, що соціальна інженерія може бути використаною не тільки у виборчих технологіях чи зловживанні правом, а й у суто кримінальних.

Яскравим прикладом став так званий папая-кейс (*The Economist*, жовтень 2025): у порту Кальяо (Перу) виявлено понад 9 тонн кокаїну, розчиненого у фруктової пасті, який мав бути “відновлений” уже в Європі⁵². Ця технологія перетворила наркоторгівлю на науково-виробничу систему, де кримінальні структури поводяться як міжнародні корпорації. Для України війна, міграційний тиск і посттравматичний синдром створюють умови для подвійної інфільтрації зростання і зовнішнього наркотрафіку, і внутрішнього попиту. Отже, для України ця проблема набуває не лише кримінального, а й геополітичного виміру, прямо пов’язаного з євроінтеграцією та безпекою континенту.

Економічна злочинність останніх років демонструє значне зростання нових, інноваційних форм, серед яких одними з наймасштабніших є “кару-

⁵⁰ The Traffickers Are Winning the War on Drugs (*The Economist*, October 16, 2025) <<https://www.economist.com/briefing/2025/10/16/the-traffickers-are-winning-the-war-on-drugs#economist>> (accessed 27.11.2025).

⁵¹ М Афанасьєва, *Виборча інженерія в Україні* (Юрид. л-ра 2014) 10–11.

⁵² The Traffickers Are Winning the War on Drugs (n 50).

сельні” схеми в країнах Європейського Союзу і їхні аналоги – “скрутки” у податковій системі України. Ці схеми становлять комплексні, організовані мережі, які реалізують масштабні шахрайські операції, спрямовані на незаконне відшкодування податку на додану вартість (ПДВ), створення штучних податкових кредитів, а також ухилення від оподаткування. Подібні економічні практики трансформуються у соціокультурні утворення з власними нормами поведінки і механізмами навчання у рамках злочинних субкультур, що утворюють своєрідні “школи злочинності”. Схеми “карусельного” ПДВ шахрайства в ЄС передбачають низку послідовних передач товару між країнами-членами для штучного формування ПДВ-кредитів і подальшого отримання незаконного відшкодування. В Україні “скрутки” – масова форма економічних злочинів, що базуються на фіктивних операціях із податковим кредитом ПДВ, які мають на меті незаконне формування податкових зобов’язань і виведення коштів із бюджету⁵³. Відповідальність за “скрутки” поділяється на фінансово-адміністративну відповідальність, яка втілюється у донарахування податку, накладення штрафів, анулювання податкових накладних і блокування повернення ПДВ. Вона є найбільш поширеною у практиці та заснована на ролі контролюючих органів і податкових судів. Цивільно-правову відповідальність, що реалізує можливість позовів від держави або контрагентів за шкоду, завдану недійсними операціями, зокрема, визнання договорів недійсними. Кримінальну відповідальність фізичних осіб – організаторів, директорів, “номінальних” працівників, бухгалтерів відповідно до статей 212, 205¹, 209, 366 КК України, що зазвичай супроводжує заходи щодо юросіб (штрафи, обмеження діяльності, конфіскація активів).

Аналіз “папая-кейс” і подібних ситуацій демонструє, що організовані злочинні мережі, які реалізують “каруселі” та “скрутки”, не лише будують податкові схеми, а й проникають у державні структури. Через інфільтрацію чиновників і службовців, що виконують функції блокування або легалізації незаконних операцій, відбувається масштабне порушення функцій контролю. Така взаємодія посилює ризик безкарності, ускладнює розслідування та збільшує збитки державі⁵⁴. Отже, “каруселі” ЄС і “скрутки” України є складними формами організованої економічної злочинності, що поєднують кримінальні, цивільно-правові та адміністративні аспекти з глибиною соціокультурною структурою, включаючи інфільтрацію в державні органи.

Тож відповідальність юридичних осіб та їхніх посадових осіб повинна розглядатися у контексті ширшої концепції колективної і корпоративної відповідальності, адекватної чинним національним і міжнародним викликам.

⁵³ G Baratto, D Boriero, A Di Nicola, G Perrone, ‘Cyber VAT Fraud in the EU: A Criminological Analysis’ [2025] 3(1) Open Access Journal of Criminology Investigation DOI:10.23880/oajcij-16000129.

⁵⁴ V Tuliakov, ‘Shadows in the Wheat Fields: Unravelling the Implications of Organized Crime in the Black Sea Grain Initiative’ [2025] 6(2) Journal of Illicit Economies and Development 89–104 <https://doi.org/10.31389/jied.241>.

Сучасна парадигма колективної відповідальності набула структурованих форм через корпоративну кримінальну відповідальність, конфіскацію майна, реституцію, supply chain криміналізацію. У XXI ст., у зв'язку із розширенням діяльності транснаціональних корпорацій, supply chain criminalization стає вирішальним аспектом для запобігання злочинам у сфері праці, екології, фінансів⁵⁵.

Висновки. Позиція Володимира Сташиса щодо природи кримінальної відповідальності колективних суб'єктів залишається орієнтиром для сучасної української кримінально-правової науки. Його застереження про небезпеку абсолютизації колективної вини: “знайдіть мені голову юридичної особи” є не лише дотепною метафорою, а й принциповим методологічним дороговказом. Адже саме баланс між індивідуальною винністю та функціональною відповідальністю колективних суб'єктів визначає справедливість кримінального права. Обережне ставлення до криміналізації діянь юридичних осіб не означає консерватизму. Навпаки, це вимога часу – розвивати адаптивні моделі, які дають змогу реагувати на транснаціональні виклики, не руйнуючи фундаментальних принципів вини, пропорційності та презумпції невинуватості.

Українська правова доктрина, зберігаючи спадщину В. Сташиса, має водночас залишатися у тренді світового правового розвитку, інтегруючи найкращі зразки європейського *corporate liability*, принципи *due diligence*, ESG-комплаєнсу та механізми supply-chain криміналізації. Вважаємо, що кримінальне право майбутнього повинно відмовитися від простого дуалізму “індивід – держава – потерпілі – треті особи” й перейти до розуміння багаторівневої відповідальності в мережевих структурах сучасного світу. У цій архітектурі відповідальність колективних суб'єктів стає не покаранням як таким, а інструментом відновлення справедливості, компенсації шкоди, запобігання повторним порушенням і зміцнення довіри до права. Отже, українська модель колективної відповідальності має розвиватися не через експансію криміналізації, а через правову розсудливість, наукову обґрунтованість і орієнтацію на європейські стандарти належного врядування.

Саме в цьому, у поєднанні обережності В. Сташиса і стратегічної відкритості до новацій, полягає шлях до створення збалансованої, ефективної й гуманістичної системи кримінальної політики України XXI ст.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bratton B, *The Stack: On Software and Sovereignty* (MIT Press 2016).

⁵⁵ Toolkit to Combat Trafficking in Persons: Global Programme Against Trafficking in Human Beings. Tool 3.4 Liability of legal persons <[https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/07-89375_Ebook\[1\].pdf](https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/07-89375_Ebook[1].pdf)> (accessed 27.11.2025).

2. Cassese A, *International Criminal Law* (2nd ed, Oxford University Press 2008) 181.
3. Clapham A, *Human Rights Obligations of Non-State Actors* (Oxford University Press 2008).
4. Roxin C, *Täterschaft und Tatherrschaft* (8th ed, De Gruyter 2011) 256–259.
5. Varoufakis Y, *Techno-Feudalism: What Killed Capitalism* (Verso Books 2023).
6. Zuboff S, *The Age of Surveillance Capitalism* (Publicaffairs 2019).
7. Afanasieva M, *Vyborcha inzheneriia v Ukraini* (Iuryd. l-ra 2014) (in Ukrainian).
8. Hryshchuk V, Pasieka O, *Kryminalna vidpovidalnist yurydychnykh osib: porivnialno-pravove doslidzhennia* (Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav 2013) (in Ukrainian).

Journal articles

9. Baratto G, Boriero D, Di Nicola A, Perrone G, 'Cyber VAT Fraud in the EU: A Criminological Analysis' [2025] 3(1) Open Access Journal of Criminology Investigation DOI:10.23880/oajcij-16000129.
10. Eldar S, 'Indirect Co-Perpetration' [2014] 8(3) Criminal Law and Philosophy 605–617 doi: 10.1007/S11572-013-9224-Y.
11. Manacorda S, Meloni C, 'Indirect Perpetration versus Joint Criminal Enterprise: Concurring Approaches in the Practice of International Criminal Law?' [2011] 9(1) Journal of International Criminal Justice 159–178 <https://doi.org/10.1093/jicj/mqq074>.
12. Ohlin J, 'The One or the Many' [2015] 9(2) Criminal Law and Philosophy 285–299 doi: 10.1007/S11572-013-9258-1.
13. Tuliakov V, 'Shadows in the Wheat Fields: Unravelling the Implications of Organized Crime in the Black Sea Grain Initiative' [2025] 6(2) Journal of Illicit Economies and Development 89–104 <https://doi.org/10.31389/jied.241>.
14. Tuliakov V, Yanovska O, Armstead J H, 'Criminal compliance as a mechanism for improving the investment climate: the experience of the United States and Ukraine' [2025] 11(3) 36–50 Baltic Journal of Economic Studies <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-3-36-50>.
15. Kvasha O, 'Poniattia kolektyvnoho zlochynu, kolektyvnoi zlochynnoi diialnosti, kolektyvnoho sub'iekta v yurydychnii nauzi' [2014] 1 Chasopys Kyivskoho universytetu prava 271 (in Ukrainian).

Conference papers

16. Gutorova N, 'Suchasnyi stan vitchyznianoho kryminalnoho prava: problemy usvidomlennia novel i vyznachennia perspektyv rozvytku', *Kryminalne pravo: tradytsii ta novatsii: materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu, prysviachenoho 90-littiu z dnia narodzhennia vydatnoho vchenoho, heroia Ukrainy, akademika V. V. Stashisa, 9-10 lypnia 2015 r. Poltava* (Kh. 2015) 4 (in Ukrainian).
17. Tuliakov V, "“Bilyi zahin” u tini viiny: shchodo vidpovidalnosti paramilitarynykh kompanii, Viiskovi kryminalni pravoporushennia ta osoblyvosti yikh rozsliduvannia: mater. Kruhl. stolu, provedenoho v mezhakh Dniv nauky na fakulteti pravnych nauk Natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia” (26 sich. 2024 r.). (Kyiv, 2024) 66–74 (in Ukrainian).

Encyclopaedias

18. Toropchynov Yu, 'Bhopalska trahediia' (Velyka ukrainska entsyklopediia) <https://vue.gov.ua/Bhopalska_trahediia> (accessed 27.11.2025) (in Ukrainian).

Newspaper articles

19. Bria F, 'El golpe de Estado de los tecnoautoritarios: de la América postdemocrática a la Europa que viene' (Lavanguardia 02.11.2025) <<https://www.lavanguardia.com/internacional/20251102/11220880/golpe-tecnoautoritarios-america-postdemocratica-europa-viene.html>> (accessed 27.11.2025).
20. Mitra Das S, 'Globalisation is enhancing criminogenic asymmetries – and crimes across classes: Nikos Passas' (Economic Times 23.10.2025) <<https://economictimes.indiatimes.com/>

- news/et-evoked/globalisation-is-enhancing-criminogenic-asymmetries-and-crimes-across-classes-nikos-passas/articleshow/124767052.cms> (accessed 27.11.2025).
21. The Traffickers Are Winning the War on Drugs (The Economist, October 16, 2025) <<https://www.economist.com/briefing/2025/10/16/the-traffickers-are-winning-the-war-on-drugseconomist>> (accessed 27.11.2025).
22. U Frantsii sudiat tsementnoho hihanta Lafarge za finansuvannia teroryzmu v Syrii (05.11.2025) <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4055325-u-francii-sudat-cementnogo-giganta-lafarge-za-finansuvanna-terorizmu-v-sirii.html>> (accessed 27.11.2025) (in Ukrainian).

Websites

23. Bürky Arellano D, 'Symposium On Pmscs: Ukraine's New Bill On Pmscs – A Possible Pandora's Box For Operations Abroad?' (Opinio juris, 17.07.2025) <<https://opiniojuris.org/2025/07/17/symposium-on-pmscs-ukraines-new-bill-on-pmscs-a-possible-pandoras-box-for-operations-abroad>> (accessed 27.11.2025).
24. Nine FIFA Officials and Five Corporate Executives Indicted for Racketeering Conspiracy and Corruption (U.S. Department of Justice, May 27, 2015) <<https://www.justice.gov/opa/pr/nine-fifa-officials-and-five-corporate-executives-indicted-racketeering-conspiracy-and>> (accessed 27.11.2025).
25. OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct (2023 edition) <https://www.oecd.org/en/publications/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_81f92357-en.html> (accessed 27.11.2025).
26. The changing DNA of serious and organised crime: EU Serious and Organised Crime Threat Assessment 2025 (EU-SOCTA) (Europol, 27 May 2025) <<https://www.europol.europa.eu/publication-events/main-reports/changing-dna-of-serious-and-organised-crime>> (accessed 27.11.2025).
27. Toolkit to Combat Trafficking in Persons: Global Programme Against Trafficking in Human Beings. Tool 3.4 Liability of legal persons <[https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/07-89375_Ebook\[1\].pdf](https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/07-89375_Ebook[1].pdf)> (accessed 27.11.2025).
28. UN Guiding Principles on Business and Human Rights (2011) <https://www.ohchr.org/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf> (accessed 27.11.2025).
29. Karchevskiy M, 'Vidkryti dani shchodo protydiei zlochynnosti v Ukraini porushuiut bahato zapytan' (14 liutoho 2025) <<https://karchevskiy.com/2025/02/14/crimedatalab2025/>> (accessed 27.11.2025) (in Ukrainian).
30. Kryminalna vidpovidalnist yurydychnykh osib za koruptsiuu: shcho proponuiut nardepy (Transparency International Ukraine 18 Zhovtnia, 2024) <<https://ti-ukraine.org/news/kryminalna-vidpovidalnist-yurydychnykh-osib-za-koruptsiyu-shho-proponuyut-nardepy>> (accessed 27.11.2025) (in Ukrainian).
31. Ruslan Kravchenko: Zakryto 3756 kryminalnykh provadzen shchodo sub'iektiv hospodariuvannia (Ofis Heneralnoho prokurora Ukrainy 08.07.2025) <<https://gp.gov.ua/ua/posts/ruslan-kravchenko-zakryto-3756-kryminalnix-provaden-shhodo-sub'iektiv-hospodaryuvannya>> (accessed 27.11.2025) (in Ukrainian).

Viacheslav Tuliakov

RESPONSIBILITY OF COLLECTIVE SUBJECTS IN CRIMINAL LAW
IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT

ABSTRACT The article explores the evolution of collective liability in criminal law from historical forms of collective punishment to contemporary models of corporate and quasi-criminal responsibility.

The problem lies in defining the boundaries between individual guilt and collective responsibility, which is gaining increasing significance in connection with the transnationalization of crime, digital

forms of governance, and military challenges. In contemporary conditions, corporate structures, transnational associations, political or military-industrial complexes act as autonomous actors, capable of coordinating mass violations of human rights or financing criminal activity while formally remaining outside the scope of criminal prosecution. This generates a doctrinal contradiction between the classical concept of personal guilt, based on the individual's mental attitude toward the act, and the functional model of organizational responsibility, which takes into account the role of collective governance, corporate decisions, and deficits of control. The growing influence of artificial intelligence, digital platforms, and algorithmic management also blurs the traditional boundaries of criminal-law subjectivity, complicating the establishment of causal links between human intent and automated processes. In the military context, this problem is exacerbated by the participation of private corporations in military-technical support, information operations, and conflict financing schemes, where collective decisions may produce consequences commensurate with crimes of an international character. Therefore, determining the scope of criminal liability of collective entities requires a rethinking of the boundaries of guilt, complicity, and control, as well as the harmonization of national approaches with international standards of corporate responsibility and the principle of the rule of law.

The aim is to identify the patterns in the development of modern models of collective criminal liability and to outline the possibilities of their harmonization with European and international legal standards. The methodological framework combines historical-comparative, systemic, and functional analysis, applying the concepts of indirect co-perpetration, joint criminal enterprise (JCE), and corporate liability.

Main findings demonstrate that Ukrainian criminal law has evolved from a fiscally oriented administrative sanction model toward a system of quasi-criminal liability of legal entities (Article 96³ of the Criminal Code of Ukraine), allowing corporations to be held accountable for the acts of their authorized representatives even without establishing the guilt of a specific natural person.

This approach aligns Ukraine with European doctrines of corporate guilt, enhances the preventive function of criminal law through compliance and due diligence mechanisms, yet requires refinement of evidentiary standards and proportionality safeguards.

Conclusions. Following V. Stashis's position on the dangers of absolutizing collective guilt, the author emphasizes the need for a cautious approach to the criminalization of collective entities, combined with alignment to global modernization trends and adherence to the principles of justice and the rule of law.

KEYWORDS: collective guilt; legal entities; corporate liability; criminal law; Volodymyr Stashis; compliance; due diligence; supply chain criminalization.